

ГОСПОДАРСЬКІ ВІДНОСИНИ У ВОЛОДІННЯХ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ (IX – X СТОЛІТТЯ)

Стаття являє собою порівняльний аналіз господарського розвитку окремих регіонів Хозарського каганату. Визначено, в цих регіонах, за винятком володінь Хозарського каганату в Криму, було відсутнє товарне виробництво, і тому торгівля на території цього державного утворення здійснювалася не хозарськими, а іноземними купцями.

Ключові слова: Хозарський каганат, торгівельний центр, купці, кочове скотарство, землеробське господарство, надлишковий продукт

Як відомо, східна торгівля країн Східної і Центральної Європи, у тому числі Київської Русі, здійснювалася сухопутними і річковими торгівельними маршрутами, що пролягали через територію Хозарського каганату. Умови функціонування цих торгівельних комунікацій значною мірою залежали від економічної політики державного утворення хозарів, яка, у свою чергу, визначалася внутрішніми економічними чинниками. Дані обставини обумовлюють актуальність теми нашого дослідження. Згадана проблематика була предметом уваги з боку дослідників, але у науковій літературі спостерігаються різні міркування щодо значення Хозарського каганату в світовій торгівлі. [14, р. 527 – 577; 10; 1]. Тому метою даної розвідки є здійснення порівняльного аналізу відмітних ознак господарського розвитку окремих регіонів Хозарського каганату як чинників, що відображували економічну структуру названого державного утворення і визначали характер його зовнішньої торгівлі.

В межах володінь Хозарського каганату доцільно визначити дві категорії адміністративних утворень. Першу з цих категорій являла “корінна” Хозарія, тобто територія, залюднена власне хозарами. До її складу входили степи Нижнього Поволжя та Західного Прикаспію, які на півдні сягали земель, прилеглих до Гірського Дагестану [5, с. 81 – 110]. Переважну більшість населення цієї країни складали напівкочові скотарі [15, р. 139 – 140], але були наявними три типи стаціонарних поселень, а саме селищ, міст, і укріплених фортечними спорудами великих міст [5, с. 25, 32]. Співіснування напівкочового та землеробського типів господарства є свідченням поступового переходу частини хозарів до землеробства і осілого побуту. Найбільш великим містом “корінної Хозарії” була столиця Хозарського каганату, місто Атил, яке знаходилося у дельті Волги [16, с. 18; 11, с. 46]. То був великий торгівельний центр, переважну більшість населення якого складали іноземні купці [4, с. 162, 200]. Інші два з відомих хозарських міст-фортець розташовувалися у передгір’ях Великого Кавказького пасма. Руїни першого з них, Семендера, знаходяться поблизу від міста Махачкалі, [16, с. 18]. За своїм економічним значенням Семендер був другим після Атила торгівельним центром Хозарського каганату, Але торгівля в ньому також здійснювалася іноземними

купцями [17, s. 47]. Друге з цих міст, а саме Белендженр, ототожене з руїнами городища, що виявлене на березі ріки Сулак. Воно мало жваві економічні зв'язки із сусіднім гірським населенням, а отже, також було значним торгівельно-ремісничим центром [12, с. 25 – 26].

Втім, “корінна” Хозарія складала лише частину державного утворення хозарів. Решта його території являла собою сукупність завойованих хозарами іноетнічних країн, що перебували на різних рівнях свого соціально-економічного розвитку. Серед них належить назвати Кавказьку Аланію, яка у 735 році була спустошена арабським військом [16, s. 16, 18]. Дана подія спричинила масовий відхід аланів до Середнього Подоння та залюднення ними території, що простягалася до верхоріч Осколу та Сіверського Дінця. Протягом наступного століття відбувся перехід середньо-донських аланів від кочового скотарства до землеробського типу господарства [11, с. 184 – 185].

На захід від Кавказької Аланії знаходилися кочовища угро-тюркської етнічної спільності болгар. Під середину IX століття ті болгари, що залюднювали степову територію, яка охоплювала басейн середньої течії ріки Сіверський Донець і простягалася від ріки Жеребець до басейну ріки Деркул, та від верхоріч Айдара, Білої і Деркула до центрального масиву Донецького кряжу, створили землеробську матеріальну культуру, яка ґрунтувалася на господарстві, що поєднувало в собі землеробство з домашнім скотарством і ремісничим виробництвом. Найбільш розвиненими ремеслами у цьому господарстві були металургія і гончарство [6, с. 110 – 125; 8, с. 60 – 69; 7, с. 303 – 322].

Після завоювання хозарами Криму в середині VIII століття цей півострів тривалий час пробував в умовах загального занепаду господарського виробництва, тому що під час хозарської навали більшість землеробського населення, що залюднювало північні передгір'я Кримських гір та землі Південно-Західного Криму, було знищено, а ці землі були залюднені союзними хозарам кочовими племенами кутригурів [3, с. 150 – 152]. Лише під середину IX століття в середовищі кутригурів відбувся процес переходу від кочового скотарства до осілого землеробства [13, с. 35 – 36]. У Східному Криму сформувалося військово-політичне об'єднання кутригурів зі столицею у місті Сугдея, відоме як “Газарія” [2, с. 85 – 88], на території знаходилася значна кількість селищ землеробів [11, с. 47, 50; 13, с. 27 – 28]. У другій половині IX століття Крим перетворився на важливого постачальника на ринки Візантійської імперії зерна, шкір і прикрас. Значними торгівельно-ремісничими центрами кримських володінь Хозарського каганату були міста Керч, Сугдея, Алушка, Мангуп, Балаклава, Гурзуф, а також Алма [3, с. 103 – 104; 5, с. 108; 1, с. 384 – 385].

Угорське населення Середнього Поволжя пробувало в умовах розпаду родо-племінного суспільного устрою. Господарська діяльність черемісів і буртасів обмежувалася скотарством та лісовими промислами, зокрема здобуванням і обробкою шкір хутрових тварин [10, с. 196 – 199].

Таким чином, більша частина володінь Хозарського каганату являла собою регіони, де відбувався процес поступового переходу від суто кочового

скотарства до землеробського типу господарства. Найбільш повільно цей процес відбувався у “корінній” Хозарії. Незважаючи на те, що у цій країні існували великі торгівельні центри, внаслідок відсутності в них товарного ремісничого виробництва, торгівельні операції здійснювали не хозарські, а іноземні купці. У Середньому Подонні та у Середньому Подінців’ї під середину IX століття склалися землеробські матеріальні культури, але надлишковий продукт, що вироблявся в названих регіонах, імовірно вилучався хозарами у якості данини. Інформація про зовнішню торгівлю продукцією землеробства і ремесел є наявною лише відносно кримських володінь Хозарського каганату. Але факти свідчать про те, що зовнішня торгівля кримських володінь Хозарського каганату здійснювалася не хозарськими, а візантійськими купцями [9, с. 146 – 147].

Література

1. Артамонов М. И. История Хазар / М. И. Артамонов; отв. ред. Л. Н. Гумилев. – Ленинград: Гос. Эрмитаж, 1962. – 523 с.
2. Баранов И. А. Население Крымской Хазарии (по материалам грунтовых могильников VII–X веков) / И. А. Баранов // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе / [ред. А. Х. Халиков]. – Казань: ИЯЛИ, 1990. – С. 72 – 100.
3. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И. А. Баранов. – Киев: Наукова думка, 1990. – 166 с.
4. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – Т. I: Горган и Поволжье в IX–X веках / [отв. ред. Е. А. Беляев]. – Москва, Восточная литература, 1962. – 278 с.
5. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке / П. К. Коковцов. – Ленинград : АН СССР, 1932. – XXXVIII, 134 с.
6. Красильников К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья / К. И. Красильников // Советская археология. – Москва: Наука, 1981. – № 4. – С. 110 – 125.
7. Красильников К. И. Новые данные об этническом составе населения Степного Подончовья / К. И. Красильников // Степи Европы в эпоху средневековья: труды по археологии = The European steppes in the Middle ages: Transactions in archeology / [гл. ред. А. В. Евглевский]. – Донецк: ДНУ, 2001. – Т. II: Хазарское время = Volume 2: Khazarian times. – С. 303 – 322.
8. Красильников К. И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце / К. И. Красильников // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – Москва: Наука, 1980. – № 160: Средневековые древности Восточной Европы. – С. 60 – 69.
9. Крюков В. Г. Писемні джерела Арабського халіфату IX–X ст. про етноісторичні процеси на території України : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В. Г. Крюков. – Київ, 2010. – 518 с.
10. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев; ред. М. А. Васильев; рец. С. Г. Агаджанов, Я. Н. Шапов. – Москва: Наука, 1990. – 263 с.
11. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева; ред. Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1967. – № 142. – 196 с.
12. Плетнева С. А. Хазары. Изд. 2-е / С. А. Плетнева; отв. ред. Б. А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1986. – 89, [3] с.

13. Якобсон А. Л. Крым в средние века / А. Л. Якобсон; отв. ред. Н. В. Шевелева. – Москва: Наука, 1973. – 171 с. – (Из истории мировой культуры).
14. Fraehn C. M. Die ältesten arabischen Nachrichten über die Volga – Bulgaren aus Ibn Fozzlan's Reisebericht / par C. M. Fraehn // Mémoires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg. – St. Pétersbourg: Comissionnaires de l'Académie Imperiale des Sciences, 1832. – Volume I. – Série 6. – P. 527 – 577.
15. Kitab al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VII. – 1892. – VIII, 373 p.
16. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840-940) / von J. Marquart. – Leipzig: Dieterich, 1903. – L, 557 s.
17. Validi Togan A. Z. Völkerschaften des Chazaren – reiches im neunten Jahrhundert / von A. Z. Validi Togan // Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság folyóieata. – Budapest: Körosi Csoma – tarsáság; Leipzig: O. Harrasowitz, 1926 – 1943. – Kötet 3. – Füzet 1. – 1940. – S. 40 – 76.

Статья представляет собой сравнительный анализ хозяйственного развития отдельных регионов Хазарского каганата. Определено, что в этих регионах, за исключением владений Хазарского каганата в Крыму, отсутствовало товарное производство, и поэтому торговля на территории этого государства осуществлялась не хазарскими, а иноземными купцами

Ключевые слова: *Хазарский каганат, торговый центр, купцы, кочевое скотоводство, земледельческое хозяйство, избыточный продукт*

The research is devoted to the comparative analysis of economic development of individual regions of Khazar caganat. The result of the scientific investigation is following. At these regions, with the exception of the possessions of Khazar caganat into the Crimea, was absent the commodity production, and the trade on territory of this State came foreign and not Khazarian merchants

The key words: *Khazar caganat, centre of trade, merchants, nomad cattle-breeding, agricultural economy, surplus product*

Рецензент: **Сапицька О.М.**, канд. істор. наук, доцент

Стаття подана
16.03.2012